

УДК 122/129+502

Деркач В. Л.*Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»*

Природа і суспільство

Показані колізії понять суспільної норми та природного закону у зв'язку з волюнтаристичною та натуралістичною концепціями походження суспільства та соціальної інженерії.

Ключові слова: суспільство, суспільна норма, природа, закони природи, натуралізм.

Звертаючись до питань взаємозв'язку природи і суспільства потрібно насамперед з'ясувати той зміст, який вкладається у слово «природа», оскільки його часто вживають необдуманно. Мислителі в Стародавній Греції розмірковуючи про походження світу та розмаїття суцього почали вживати термін φύσις (фізис) у значенні походження, способу з'явлення чогось і вияву притаманних йому вроджених властивостей. Цей іменник є похідним від дієслова φύω, яке вживалось для означення самочинного росту, появи чогось в такий спосіб. Звідси й уживання терміна природа щодо порядку в явленій дійсності. Світ плинний, — ми самі та предмети довкола нас виникають, народжуються, і зникають, гинуть. В цій круговерті одне перетворюється в інше, зернина проростає і з неї виростає пшениця, колоситься і дає знову зерно. Подібно до цього, стародавні мислителі увесь світ подавали як нескінченний ланцюг перероджень, в основі якого лежить щось єдине, яке вже не виникає і не зникає, а тільки упорядковується в різний спосіб і дає життя численним суцим. Кожне з них має свою природу, цебто притаманний йому спосіб виникнення та розвитку. Природа — це те, що зумовлює можливі, допустимі для цього суцього перетворення і вказує на їх причину, правила, яким підпорядковуються явища світу. З часом це слово стало вживатись ширше і природою часто називають вже увесь світ в його невичерпному розмаїтті явищ, який протиставляють тій його частині, яка має рукотворний характер (хоча доречніше і більш точно тут говорити про природну дійсність). Деякі речі виникають не самі по собі, а завдяки цілеспрямованій діяльності людей, їх творців. Сила, яка їх формує є щодо них зовнішньою і скерована розумом. Латинське nature (або природа), відтак, стало

протиставлялись nurture (виплеканому). Перше—то все, що виникає самочинно; а друге—все, що підтримується завдяки вихованню, турботі, що культивоване. Інший термін для позначення останнього—culture (вироснування, те, про що дбають). Звідси й характерне для сучасного словоживання протиставлення природи (натури) і культури, де природа—це «дикий», неосвоєний людиною світ. Вислови на кшталт «на природі» (тобто десь поза містом), «в природі», «жива природа» є ідіомами (усталеними висловами), які, проте, не слід розуміти буквально. Природа—це не якась місце і не якась сукупність предметів чи істот. Коли йдеться про повну сукупність дійсних об'єктів краще вжити слово Всесвіт («увесь світ»); те, що довкола нас, наше життєве середовище—довкілля; а світ, у якому ми живемо, наш земний світ наповнений життям. В нашому світі ми співіснуємо разом із живими істотами і неживими предметами, які в тій чи тій мірі впливають на нас, а ми—один на одного і на них. Світ зв'язний, тобто те, що в ньому діється зумовлене взаємними впливами існуючого. І все існуюче має свою природу.

Для християнського світогляду, в руслі якого формувалася менталітет західної цивілізації, причина, яка зумовлює перебіг подій у світі, всю світобудову—це воля Бога, який керується власними замислами. Відтак «природа» світу—це Бог, а світ—його творіння. Очевидно, що в такому розумінні світ культивується Богом. І оскільки християни вірили, що людина посідає серед іншого особливе місце, бо наділена деякими рисами божества, вона створена за подобою Бога, то і ставлення їх до світу мало двоїстий характер. Все суще як творіння Бога відображає його велич і його замисел. Воно для чогось створене, в ньому є смисл, вкладений божественним задумом (який, проте, можливо не завжди зрозумілий людині). З іншого боку світ даний людям, і все що в ньому відбувається мислилось у якомусь зв'язку з людиною—як благо чи як випробування. Світ земний для християн, проте, тимчасовий і протиставлений вічності. Відтак земне життя є чимось на кшталт драми чи, можливо, комедії. Звідси й недовіра християн до виявлення закономірностей в природній дійсності як способу пояснення світу, до природознавства. Адже мало описати якусь закономірність, потрібно пояснити чому вона саме така, для чого так влаштовано. Відтак смисл дійсності потрібно шукати в замислі її творця. В світі ніщо не може відбуватись просто так, самочинно; за всім стоїть якийсь інший, духовний, символічний зміст; в усьому відображена божественна воля і її продо-

вження — воля людини, яка чи то узгоджується з божественною (в чому суть блага), чи ні (в тому суть зла).

Реставрація поняття природи в західному суспільстві відбулась внаслідок певного світоглядного компромісу, при якому об'єкти світу почали розуміти як досконалі, складні за будовою механізми, сконструйовані Богом. Звідси й події світу суть дійсність, яка є проявом закладених Богом в світовий лад законів, але безпосередні причини руху не в божественній волі, а в самих взаємодіях предметів. Відтак поняттю природи (яка тепер ототожнена із дійсним порядком в явищах) поставили як протилежне надприродне, божественне — те, що виходить за межі існуючих типових законів руху чи як їх причина, чи як вихід за їх межі (чудо). Водночас природа — це царица об'єктивного порядку, в якому одне із необхідністю переходить в інше самочинно. Відтак інше протиставлення природі — це свобода вольової дії суб'єкта, який сам визначає її спрямованість, сам покладає собі закон.

В індустріальну добу це протиставлення людської волі й об'єктивної дійсності набуло характерного устремління до приборкання «природи», підпорядкування світу своїм замислам, до панування розуму, яким скеровується воля людей у перетворенні природної дійсної та наближення її до тих ідеалів, які покладені розумом. В найбільш виразній формі ця концепція постала у вченні про ноосферу, що його розробляв наш земляк В. І. Вернадський. Розумна діяльність людей, за Вернадським, в своєму історичному поступі стає геологічною силою і має врешті-решт підпорядкувати собі світовий устрій. Сліпі, стихійні процеси набудуть осмисленого контролю зі сторони колективного носія наукової думки.

Людина в такому розумінні світу уявляє себе вже не як творіння, чия доля повністю в руках Бога, а пан «природи», який на свій розсуд, керуючись своїми інтересами влаштовує дійсність так, як йому це вигідно, як законодавець світу. Розкрити таємниці природи, щоб скористатись ними для свого блага: такий лейтмотив нового, «технічного» природознавства. Природа, відтак, знецінювалася і мислилась радше як сировина, як матеріал, який потрібно переробити і сворити з нього більш досконалий штучний світ. Культура, тобто створюваний людьми світ є колективним продуктом суспільства. Але суспільство — це і продукт культури, і її творець. Людина як особа, як гравець соціальних ролей культивується в суспільстві. Який же тоді статус суспільних законів, чим зумовлений його розвиток? Чому одні суспільства відрізняються від інших, що спричинює суспільні зміни?

Смислове розмежування природного і штучного (культивованого) містить, відтак, внутрішні колізії. Якщо культивоване за походженням є продуктом зусиль його творців, то до якого класу віднести самих цих творців? До таких творців традиційно відносять чи богів (в існуванні яких доречно сумніватись), чи людей (які безперечно існують). Що в людині природне і в якій мірі вона виходить за межі природи?

Однією із сторін цього питання є осмислення ролі «зовнішніх» чинників: життєвого середовища спільнот людей, його зумовлюючого впливу на суспільні інститути. Але є й інша сторона питання: те, що Карл Р. Поппер назвав позицією критичного дуалізму— змістовного розмежування суспільних норм, які культивуються людьми і які вони вільні змінювати і «законів природи», які мають об'єктивно-необхідний характер.

В останньому випадку слід би сказати власне природи, оскільки вислів «закон природи» є також радше ідіомою. Природа— не суб'єкт, який встановлює закон; закон тут— це об'єктивний порядок зв'язків, якими зумовлені зміни, що відбуваються та можливі форми існування. Однак усталення вислову «закони природи» є симптоматичним: воно відображає міфологему суб'єктності природи, а в сучасному контексті й характерні аберації суспільної свідомості у осмисленні відношення людини і природної дійсності. (У цьому зв'язку див. нашу ранню працю [2]).

Двоїстість, яка є у протиставленні природних і суспільних законів, природної і суспільної дійсності, а, зрештою, світу в розумному замислі та світу в об'єктивній данності містить, проте, неясність статусу власне розуму як джерела цінностей. Для чого перетворювати дійсність? Якщо ми скажемо, що заради життя людей— їх відтворення і підтримання максимально можливої якості життя, то розум сам може мислитись як інструмент, котрий має, проте, свою природу, свої об'єктивні передумови і межі впливу, свою силу. Розум, відтак, — це біологічна функція, ефективність якої може оцінюватись так само, як ефективність дихання чи травлення. Отже, питання природи і суспільства зрештою впирається в колізію трактування зв'язку розуму, волі та природної дійсності. Щодо суспільного устрою, то це питання зводиться до осмислення позицій: чи є суспільство керованим розумом (і в якій мірі?), продуктом вільно укладених угод розумними агентами, що є носіями відповідних інтересів, чи його розвиток зумовлений дією об'єктивних чинників. Згаданий вже К. Р. Поппер бачить цю колізію у протиставленні позиції соціальної інженерії та історичистських вчень. Вочевидь, що в прагма-

тичному контексті прийняття однієї з позицій в чистому вигляді було би лише вдаванням. Сказати, що люди скеровують хід соціальних процесів виключно своєю волею і узгодженням рішень було би наївністю, яка надто вже очевидно не узгоджується із досвідом (хоча багато хто схильний культивувати цю ілюзію). Згодитись із тим, що життя фатально зумовлене і все, що люди у своїх вчинках вважають результатом їх вільного вибору може хіба що той, хто приречено чекає вироку долі, втративши будь-яку жагу щось змінювати і вірити в свою волю. Відтак тільки зняття цього протиріччя задовольняє інтерес людини, а воно потребує теоретичного засобу вписати волю і розум суб'єктів суспільної дії в об'єктивні природні зумовленості суспільного життя.

Доктрина натуралізму проголошує, що світ може бути пізнаний лише у зведенні мінливого світу до законів природи, які виводяться як певна закономірність в перебігу світових подій, властивостей речей, характеру зв'язків між явищами, взаємодії процесів. В цьому руслі й походження суспільства, закономірності суспільного життя і можливості суспільних дій також вкладаються у певні рамки, а властивості суспільства як організму зумовлені його природою. Натуралістичному погляду на суспільство протиставлені уявлення про суспільне життя як про свого роду розумну домовленість між людьми про певний порядок, якому вони мусять підпорядковуватись покладаючись на власні вольові зусилля. Таким чином в суспільствознавстві сформувались дві течії розуміння генезису суспільства: (1) натуралістична та (2) волонтаристська. Представники першої схильні трактувати суспільство як результат самоорганізації, як стихійний процес, аналогічний усім природним процесам. Їхні опоненти трактують суспільство як продукт цілеспрямованої діяльності людей, своєрідний інженерний проект, в якому індивіди конструюють спосіб спільного життя.

В наївній формі натуралістичні погляди (як-от у Шарля-Луї де Монтеск'є) постали у вченні про те, що який клімат, такі й люди; вони пристосовуються до навколишнього середовища і їхня вдача позначається на тому суспільному ладі, який вони утворюють. Пізніше подібні погляди відтворювались і в расових вченнях, де значної ролі надавалось тим природним умовам, в яких відбувалось формування певного типу людей. Расисти були твердо переконані, що внаслідок різної вдачі одні раси більше спроможні до ефективної соціальної організації, мають вищий інтелектуальний і моральний рівень і тим самим здобутки їх культури вагоміші і вони мають бесперечне право домінувати в своєму життєвому просторі. Нині ці вчення видаються цілковитими дурницями,

проте роль зв'язку природного середовища і суспільної організації пересмислена в сучасних натуралістичних поглядах на розвиток суспільств і культури.

Вочевидь, що протилежний, волюнтаристський, підхід передбачає як передумову виникнення суспільства наявність власне людей, — мислячих істот, які свідомо організують свою колективне життя. Ця теза загалом видається нісенітницею. Людина є продуктом суспільства, і вищі психічні функції прямо пов'язані із її соціалізацією. Хіба могло б немовля заговорити, якби не існувало мови? Хіба б могла б особа вигадати самостійно і впровадити всі соціальні інститути, якби в неї не існувало готових зразків, які вона наслідує? Слід, отже, розуміти так, що спочатку виникло первісне, ще доволі примітивне суспільне життя, в ході розвитку якого відбувалось становлення людини сучасного типу, яка формувалась еволюційно через пристосовування до співжиття та кооперації з іншими, собі подібними. Вигоди від цієї кооперації мусли бути одразу, а вже потім удосконалювались ті, хто вступав у кооперативні взаємини. Так само, спочатку виникає гра у футбол, у яку грають невправні, непрофесійні гравці, а вже потім, коли ця гра захоплює мільйони, в ній приймають участь майстри, які тривалий час тренуються і досягають значно більшої вправності, аніж любитель, що у вихідний день ганяє м'яча. Одначе дурницею було би думати, що спочатку були майстри-футболісти, які придумали футбол, щоб продемонструвати свою майстерність та реалізувати свої здібності.

Водночас, розуміючи становлення і розвиток суспільства як природного процесу все ж потрібно включити в нього цілеспрямовану діяльність людей, які діють розумно. Вадою примітивного натуралізму є якраз нехтування саме цією якістю людської дії: вона буває планомірна, усвідомлена, їй передують замисел і хід її підконтрольний, принаймні частково, волі осіб. Вочевидь, суспільні процеси не можна трактувати як щось на кшталт хімічної реакції, ігноруючи ту обставину, що люди як елементи в цій взаємодії вибирають спосіб дії і стикаються з іншими особами, які так само демонструють цілеспрямовану поведінку. Відтак суспільство скоріше нагадує гру, в якій приймає участь велика кількість гравців зі своїми інтересами, вподабаннями і частковою здатністю передбачати наслідки своїх дій та цілі інших гравців, коригуючи свою поведінку залежно від цього передбачення. Розуміючи це, ранні натуралісти власне й намагались звести суспільні дії до зумовлених об'єктивно особливостями вдачі дій окремих людей. Ця ж вдача якось має бути виведена із фізіологічних процесів, що і є характерною вадою такого

натуралізму: зведення біологічного до фізіологічного; життя як співіснування істот до будови і функції окремих видів організмів.

Однак життя є радше формою структурування потоку енергії та речовини, який має системний надорганізмений характер (екосистемий). Види організмів існують тільки як частина розмаїття (що істотно: життя не може мати моновидовий характер) і тільки як у взаємодії видів як елементів системи. Відтак радше індивідуальне можна вивести із характеристик цілого, аніж навпаки. Редукціоністські пояснення мають сенс лише тоді, коли ціле відоме, тобто лише як елемент аналітичних порівнянь. Так само спочатку зв'являється ідея автомобіля в цілому, як колісного транспортного засобу із двигуном на борту, а вже згодом вона набуває елементної спеціалізації: спочатку паліативної—переважно із того, що доступне наразі, а далі шляхом добору і конструювання таких частин цілого, які найкраще припасовані до реалізації функцій цілого (в даному випадку—руху автомобіля в певному режимі).

Суспільство, що виникає, таким чином уже із самого початку мусило б забезпечувати його цілісну функціональність, але на тій базі, яка була наявна в тих умовах, які об'єктивно склались і стали передумовами виникнення суспільної організації. Цей природний процес, однак, не є строго визначений і поняття закону як безальтернативної форми зв'язку у явищах світової дійсності просто не є адекватним, якщо трактувати так, що все, що у світі відбувається детерміноване від початку якимось законом і все має свій закон. Радше між суспільними нормами та інститутами, якими забезпечується їх збереження і законами природи немає істотної відмінності (на противагу критичному дуалізму Поппера [1]). Але не в дусі того, що закони природи виключають свободу, а навпаки: свобода внутрішньо притаманна світу, всякий «закон» складається за певних умов і діє допоки ці умови не вичерпались в часі. Природна дійсність не знає вічних законів; в ній все плинне і все тимчасове. Просто відносно часу існування певної форми ті закони, які незмінні в її час для неї є «вічними», оскільки вони були до того коли ця форма виникла і залишаються такими, коли вона зникне. Їй просто не трапляється такий час коли ці закони не були чинними. Але так само і для певної людини в певному суспільстві певна норма може мати «вічний» характер: час життя особи припав на такий період, коли норма не змінювалась і об'єктивних передумов до її зміни не було.

Поппер, опонуючи натуралізму, однак, підкреслює, що суспільну норму особа може не виконувати, натомість природний закон не може бути порушений. Однак таке розуміння закону є простою абсолютизацією

окремого моменту тут і тепер наскрізь і завжди. Й справді, хіба хмарочос порушує закони природи? Вочевидь, що ні. Але водночас немає такого закону, який би зумовив його існування від початку. Хмарочос виник як результат гри обставин, і гра — це і є найкраща модель свідобудови. Цемент в каракасі будівлі зв'язаний з іншими складовими об'єктивно необхідними умовами і сам він стає такою умовою, зв'язуючи гравій чи абищо. Люди є такою ж обумовленою умовою соціальних дій, які в свою чергу обумовлюють людські якості, які добираються соціумом для своїх потреб як марка цементу чи як граці тренером в професійній футбольній команді.

Ключом до такого розуміння є поняття культури як створюваного людьми світу, в тому числі і вирощування, виховання собі подібних, відтворення людини в суспільстві як особистості. Дещо з того, що постане як суспільна дійсність деякими особами осмислюється задалегідь, виникає як передбачення майбутнього у формі мрій, фантазій, проєктів, якими люди обмінюються з іншими людьми і частково їх реалізують за умови, що відповідне бачення цілей охопить багато людей і відповідатиме їхнім очікуванням, що склались на той момент, ресурсам та технологіям, які є в їхньому розпорядженні. Однак, люди не діють як абсолютно узгоджена система; їхні взаємні впливи мають суперечливий і конфліктний характер, в тому числі виливаючись у криваві сутички, які руйнують кооперативні надбання і консолідованість дій. Звісно, краще, коли замість кровопролиття протиріччя, змагання відбувається на рівні ідей, замислів, де в якості засобів боротьби використовуються словесні докази і експериментальні перевірки, а не знищення опонентів. Слід також підкреслити, що не існує планів, які могли б бути реалізовані вповні: завжди в ході здійснення замисленого воно переосмислюється, підлаштовується під реальні можливості та об'єктивні обмеження. Інакше кажучи, чиста раціональність суспільних проєктів є фікцією. Жодна воля не реалізується вповні в своєму початковому замислі й жоден замисел не може охопити всі грані того, про що тільки схематично мріє людина. Ступінь осмисленості, сила замислу, воля людини, її здатність передбачення завжди обмежені. Замисел набуває своєї завершеності тільки пост-фактум, по завершенні ініційованої дії. Конечний людський розум змінює траєкторію руху в потоці, проте не здатен змінити сам потік.

В цьому сенсі природна дійсність виступає об'єктивним обмеженням волі людей, і сама ця воля є частиною природної дійсності, будучи природою тих об'єктів, які нею культивовані.

Список використаних джерел:

1. Поппер, Карл Відкрите суспільство та його вороги [Текст] / К. Поппер. - Київ : "Основи", 1994 . Т. 1 : У полоні Платонових чарів / пер. з англ. О. Коваленко. - 1994. - 444 с.
2. Деркач В. Л. Людина і природа: міфи сучасної свідомості та проблема збереження довкілля / Вадим Леонтійовий Деркач // Філософська думка. – 2000. – № 3. – С. 75-98.

Стаття надійшла до редакції 16.01.2015 р.

Деркач В. Л. Природа и общество

Показаны коллизии понятий общественной нормы и естественного закона в связи с волюнтаристским и натуралистической концепциями происхождения общества и социальной инженерии.

Ключевые слова: общество, общественная норма, природа, законы природы, натурализм.

Derkach V. L. Nature and society

Showing collision concepts of social norms and the law of nature in connection with the voluntarist and naturalistic concept of the origin of society and social engineering.

Keywords: society, social norms, the nature, the laws of nature, naturalism.